

Ryc. 14. Kolno, Dom Talmudyczny, stan obecny – rzuty, opr. autor na podstawie projektu z 2009 r.

Ryc. 15. Kolno, Dom Talmudyczny, stan obecny, 2015 r. – fot. autor

KRYTERIUM ARCHETYPU W TEORII PROJEKTOWANIA ZAŁOŻEŃ ARCHITEKTONICZNO-KRAJOBRAZOWYCH MIEJSC PAMIĘCI

Wojtkiewicz Sławomir
dr inż. arch.

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska
Politechnika Białostocka

Referat zrealizowany w ramach prac statutowych: S/WBiŚ/2/2016 finansowany z środków MNiSW

Streszczenie

W artykule przedstawiono kryterium archetypu w teorii projektowania miejsc pamięci. Praca dotyczy kwestii metodycznych w kreowaniu przestrzeni architektoniczno-krajobrazowych kommemoratywnych. Artykuł uwypukla rolę strukturalną i czasoprzestrzenną w formowaniu architektoniczno-krajobrazowego kodu miejsc pamięci. Odnosząc się do znaczeń sacrum i profanum w emocjonalnym odbiorze architektury ukazany został związek hipostatyczny w procesach kreowania przestrzeni kontemplacji i mistyki.

Słowa kluczowe: symbol, archetyp, miejsce pamięci.

WPROWADZENIE

Miejsce pamięci jako założenie architektoniczno-krajobrazowe jest szczególnym typem przestrzeni. Z jednej strony upamiętnia dane, często tragiczne wydarzenie, z drugiej wyraża szczególnie sposób ekspresji architektury w formie artystycznego przekazu i identyfikacji historii, tożsamości, miejsca. Miejsce pamięci jako rodzaj architektury wychodzi zatem poza tradycyjne rozumienie funkcji i formy czyniąc je przestrzenią

interdyscyplinarną, gdzie rozumienie jej wynika nie z samej architektury, ale formowanej struktury przestrzeni. Przestrzeń ta jest przestrzenią kontemplacyjną nadającą jej rangę sacrum. Właściwością struktury przestrzeni kommemoratywnej jest symbolika, archetyp i czasoprzestrzeń. Składniki te decydują o warstwie hermeneutycznej treści ideowej projektu, doboru środków formalnych, a zatem i o sposobach oddziaływania emocjonalnego na zwiedzającego. Ten zakres oddziaływania ekspresyjnego przestrzeni zmierza do eschatologii w przeżywaniu miejsca. Artykuł jest częścią zainteresowań autora nad symbolem i archetypem w teorii projektowania miejsc kommemoratywnych. Szczególna uwaga zostanie w tym wypadku poświęcona kryterium archetypu jako kategorii interpretacji historii miejsca w postaci założenia pomnikowego, architektonicznego i krajobrazowego.

OBCENY STAN WIEDZY

Wśród opracowań dotyczących metod

projektowania miejsc pamięci należy wyróżnić:

- monografie odnoszące się głównie do symboliki sacrum świątyni i jej budowy architektonicznej np. Uscinowcz J. (1997) *Symbol Archetyp Struktura, hermeneutyka tradycji w architekturze Świątyni ortodoksyjnej*, Wierzbicka A. (2010) *Symbol jako język komunikatu we współczesnej polskiej architekturze sakralnej*.

- monografii z zagadnień teologii, religii i filozofii, które dotyczą problematyki symbolu i archetypu w interpretacji sacrum np. Elliade M. (2009) *Traktat o historii religii. Sacrum, Mit Historia. Sacrum i Profanum*.

- artykułów i tekstów dotyczących rozwiązań przestrzennych miejsc pamięci np. Wierzbicka A. *Architektura Miejsc Pamięci jako Forma Strukturyzująca Doświadczenia Zbiorowe na przykładzie obiektów Świadectwa Holokaustu*.

Zestawienia w artykule ograniczono jedynie do pozycji cytowanych stanowiących podstawę do dyskursu w temacie kryterium archetypu w formowaniu języka projektu miejsca pamięci.

METODYKA BADAŃ

Metodyka badań dotyczy możliwości rozpoznawczych i interpretacyjnych symbolu i archetypu oraz transponowania go w rozwiązaniach projektowych miejsc pamięci. Przyjęta metoda badawcza związana jest z analizą porównawczą materiałów historycznych i ikonograficznych. Drugim przyjętym założeniem badawczym jest analiza semiotyki zagadnienia transpozycji symbolu i archetypu w sztuce i architekturze. Analiza ta została następnie odniesiona bezpośrednio do projektowania miejsc pamięci. Trzeba podkreślić trudność w operowaniu domeną sacrum w nauce, co wynika z rozległości obszaru oraz możliwości obiektywnego definiowania go.

Obranie kierunku pracy wymagało na wstępie uporządkowania i opracowania typologii szeregu form i zjawisk w pojmowaniu przestrzeni kommemoratywnej poprzez symbolikę i archetypy.

W tym zakresie powstały następujące wnioski:

- Kategoriami w przekazywaniu historii miejsca, jego pamięci są kategorie symbolu i archetypu.

- Czasoprzestrzenność struktury architektonicznej kommemoratywnej wynika z układu strukturalnego tego typu przestrzeni co wiąże się z uobecnianiem symbolu i archetypów w odczytywaniu architektury. Symbolika jako przewodnia wartość przestrzeni architektonicznej osiągnięta jest poprzez wzajemne relacje struktur archetypicznych.

- Miejsce pamięci jest formą prezentacji struktury przestrzeni wynoszącą architekturę poza formę, granicę czyniąc je mistycznym doświadczeniem człowieka umieszczonego na kanwie opowiadanych, upamiętnianych wydarzeń.

- Archetypy porządkują i wytwarzają sposoby osiągnięcia strukturalności sfery symboliki jak i obrazu całości.

ARCHETYP, A MIEJSCE PAMIĘCI

Etymologia słowa archetyp odnosi się do pojęcia pierwowzoru. Archetyp jest zatem utożsamiany z genezą, formą kodu decydującego o zasadniczej konstrukcji warstwy ideowej projektu miejsca pamięci. W przypadku różnicowania tematyki projektów miejsc pamięci każdorazowo następuje poszukiwanie archetypu. Odwołuje się on bezpośrednio do istoty, a jego podstawowy wymiar łączy się z pojęciem hipostazy. Hipostaza w pojęciu starożytnych Greków *hypóstasis* oznacza podstawę, wskazuje na to co pod spodem. Nurt ten rozwijany w filozofii przez Plotyna oznacza byt wyemanowany z Absolutu¹[1]. Hipostaza ma też w filozofii znaczenie ogólne – oznacza pojęcie abstrakcyjne. Termin w rozważaniach na temat kryterium archetypu w projektowaniu miejsc pamięci nabiera cech absolutnych stając się narzeczem abstrakcyjnym samym w sobie. Formowanie treści projektu miejsca pamięci zależnie od tematu, problematyki

¹Kelly J.(1988). *Początki doktryny chrześcijańskiej*. Instytut Wydawniczy PAX. Warszawa s.94.

bezwzględnie potrzebuje archetypu, który nadać ma znaczeń, tożsamości w konstruowaniu przestrzeni architektonicznej. Hipostaza jako pochodna drapowania archetypu w symbolice rozwiązań architektonicznych miejsc pamięci podkreśla pierwotność i prawdziwość symbolu w postaci znaku i obrazu. Zastrzegając hierofaniczność² projektu architektury miejsc pamięci, archetypiczne odwołanie do podstawy ma decydujące przełożenie w odczytywaniu znaczeń. Niemożliwe jest tym samym w rozważaniach na temat struktury ideowej miejsca pamięci pominięcie odwołań sakralnych. Miejsce pamięci jako założenie pomnikowe, architektoniczne, krajobrazowe nie jest świątynią, ale jej związek z sacrum jest obecny na płaszczyźnie formalnej, duchowej, emocjonalnej. Sakralne tło archetypu wskazuje wybitny badacz znaczeń i religii M. Eliade: *"Mimo licznych i różnorodnych składników danego wytworu religijnego ogólny tego wyraz dąży nieuchronnie do odtwarzania prawzoru (...), mimo historii, która to wyprzedza, dąży do przybrania postaci pierwotnej, do powrotu do archetypu"*³[2]. Przedstawione ujęcie archetypu odnosi się do symboliki świątyni, jednak miejsce pamięci jako założenie pomnikowe, krajobrazowe poprzez symbol, archetyp, historię miejsca staje się bytem sakralnym. O jego sakralizacji decyduje archetyp w

²Hierofania - objawienie się świętości, każde wtargnięcie sacrum w sferę profanum; kluczowy termin w teorii religii M. Eliadego. Przestrzeń człowieka Eliade podzielił na dwa typy: przestrzeń sacrum i profanum - zaznaczył, że sfery te mogą się pokrywać (gdyż sfera sacrum jest sferą, która jest konstytuowana przez nasz umysł). Prostym przykładem sfery sacrum jest np. kościół, który dla osoby konkretnego wyznania jest miejscem w którym objawia się świętość – osobie niewierzącej zaś zwykłym budynkiem (sferą profanum). Architektura miejsc pamięci w przytaczanych definicjach jest przestrzenią hierofaniczną – jej architektura stanowi o objawianiu świętości poprzez narracyjność w opowiadaniu historii. Jednocześnie zakres przytaczanych bezpośrednich faktów, dokumentów, inwentaryzacji jest przykładem profanum. Sfera profanum siłą architektury staje się samoistnie sferą sacrum. Te dwie sfery penetrują się wzajemnie co potwierdza tezę o hierofaniczności architektury miejsc pamięci.

³Eliade M. (2009) *Traktat o historii religii*. Aletheia. Warszawa s.64.

następujących obszarach i znaczeniach:

- Archetyp nadaje określonym działaniom formę obrazową, strukturalną.
- Archetyp interpretuje znaczenie projektu kształtując układ, porządkując go, orientując i syntetyzując.
- Funkcja porządkująca i integrująca decyduje o konstrukcji myśli ideowej przeobrażanej w układ formalny projektu architektonicznego, doboru środków ekspresji.
- Archetyp objawia jedność i ciągłość procesów twórczych w projektowaniu.

J. Uścińowicz odnosząc się do sfery archetypicznej architektury sakralnej zestawia poszczególne typy archetypu wyznaczając ich zewnętrzną antynomiczność. I tak porządkuje:

1. archetyp: granicy (inkorporacji-eliminacji),
2. syntezy – analizy,
3. koncentracji-kolineacji,
4. rytmu-arytmii.⁴[3]

To uporządkowanie ułatwia odnajdywanie i poszukiwanie właściwych archetypów należnie do tematyki miejsca pamięci lub też zmierzając się z zagadnieniem projektowania takiej przestrzeni. Należy jednak zastanowić się w jakim stopniu przy opisanej systematyce archetypu jego istnienie jest wynikiem refleksji świadomej obiektywnej, na ile działaniem subiektywnym? W jaki sposób operować przestrzenią, określając poszczególne obszary archetypiczne wewnątrz struktury całego projektu? Jak interpretować archetyp w postaci języka sztuki i architektury?

Archetyp podobnie jak symbol naznacza swym istnieniem rzeczywistość architektoniczną orientując ją, syntetyzując oraz nadając element percepcji sakralnej. Działanie archetypu w procesie projektowania i w twórczości stanowi o istocie kodowania i dekodowania rzeczywistości uzyskując tym samym znamiona prasakralne.

⁴Uścińowicz J. (1997) *Symbol Archetyp Struktura, hermeneutyka tradycji w architekturze Świątyni ortodoksyjnej*. Wydawnictwo Poligrafii Politechniki Białostockiej. Białystok s.60.

Uściłowicz w dalszej części swych rozważań rozwija pojęcie archetypu. *Recepcja archetypów odbywa się w sposób fenomenalny, jednakże poznanie sensu tego działania jest procesem inteligibilnym, gdyż ma miejsce w sferze noumenalnej*⁵ [3]. Natura amorficzna archetypu gwarantuje pewną stałą czasu i przestrzeni. *Archetypy zawierają pytania egzystencjonalne, które stawiają naturę ludzką w konfrontacji z hipostatycznym znaczeniem projektu miejsca pamięci. Można tym samym uchwycić ich podstawy związane z przyczyną, istotą, celem i końcem*⁶ [3]. Stwierdzenie to w zasadniczy sposób dotyka podstawowej mistyki relacji człowieka i kosmosu wobec tragedii upamiętnianych wydarzeń.

Ukazanie symbolu i archetypu w projektowaniu kommemoratywnym uwiarygodnia jego opis form i zjawisk architektoniczno-krajobrazowych. Przełożenie języka symbolu i archetypu jest jedynym właściwym kierunkiem projektowania miejsc krajobrazowych upamiętniających pewne przypisane miejscu wydarzenia. Symbole i archetypy są w tym wypadku materiałem pozwalającym uzyskać język hipostazy miejsca nadając abstrakcyjny wymiar absolutu co powinno być przewodnim tu zadaniem projektowym. Nasuwa się tym samym stwierdzenie, iż struktura archetypowo-symboliczna i jej urzeczywistnienie jest najważniejszym składnikiem projektowania kommemoratywnego. Stworzenie tejże struktury decyduje bowiem o wartości projektu i jego hermeneutyczności⁷ [4]. Poprzez zaprogramowaną

niedosłowność treści opowieści o danym miejscu odkrywamy sakralny przekaz tegoż miejsca jako przestrzeni angażującej w przeżywanie wydarzeń będących jego obrazem - misterium. Siła tworzenia pozwala przy tak obranej drodze opracować wzór genetyczny, czyli archetypiczny w postaci kodu tejże przestrzeni i upamiętnianego wydarzenia. W efekcie proces poznawania i przeżywania danego miejsca pamięci wykracza poza materialność architektury i krajobrazu osiągając poziom transcendentny. Decyduje o tym także strukturalność przestrzeni, która wpływa na kompozycję, formę i przekaz. Taki charakter architektury określa bardzo skomplikowany budulec przestrzeni, gdzie archetyp odgrywa jedną z kluczowych ról. Podstawa wszelkiej inicjacji mistycznej w tym przypadku ma przełożenie hierofaniczne—decyduje o formie sacrum przestrzeni. Postać hierofanii w odczytywaniu znaczeń i geometrii miejsca pamięci wyznacza wtargnięcie sacrum w strefę profanum. Ten kluczowy termin w teorii religii wg. M. Eliadego właściwie można też zastosować do teorii projektowania i odczytywania przestrzeni krajobrazowych miejsca pamięci. W tej rzeczywistości także następuje styk i nakładanie się wzajemne przestrzeni sacrum i profanum. Strefa sacrum jest konstytuowana przez nasz umysł, strefa profanum objawia się na poziomie historycznego i dokumentacyjnego przekazu wydarzeń danego miejsca pamięci. Ma to szczególne znaczenie gdy chodzi o model projektu kommemoratywnego, w którym zawarta jest rzeczywistość czasu i przestrzeni z tym związana. Projektowanie przestrzeni mistycznej związanej z krajobrazem, wpisanej w krajobraz o cechach sakralnych staje się modelem takiej rzeczywistości ujętej w sposób ściśle archetypowy. Symbol i archetyp powinny stanowić kategorię nieustannie obecną w

wpracowała jednak żadnej określonej metody, lecz wchodzi w związki z różnymi metodami (zwłaszcza z fenomenologią, strukturalizmem, wiele łączy ją także z semiotyką). Krajewski W. (1996) Słownik pojęć filozoficznych. Scholar, Warszawa s. 79.

⁵Ibid s.64

⁶Ibid s.68

⁷Hermeneutyka (z gr. *ἐρμηνεύειν* [Hermeneuein] – objaśniać, interpretować; od *Hermesa* jako posłańca bogów) – zapoczątkowana w starożytnej Grecji sztuka interpretacji tekstów literackich – w tym wypadku treści symbolicznych. Hermeneutyka może być traktowana jako sztuka lub jako metoda postępowania. Hermeneutyka jako sztuka interpretacji ukazuje sposób własnego postępowania, ale nie może tego nauczyć. W tym sensie jest raczej zdolnością niż metodą, umiejętnością, a nie - teorią. Zarazem hermeneutyka posiada, nawet do dziś, swój wymiar metodologiczny, istniejący np. w pojęciu koła hermeneutycznego (zwłaszcza w jego tradycyjnym ujęciu). Współcześnie podkreśla się, że hermeneutyka nie

tego typu przedstawieniach projektowych. Akt pamięci już z samej istoty staje się kategorią symboliczną odnoszącą się do archetypu. Dotyczy bowiem rzeczywistości transcendentnej.

Symbol - podmiot w unaocznianiu treści miejsca pamięci decyduje o świadectwie jako elementu spójności i jedności struktury danego miejsca. Stwierdzenie te nakierowuje działania projektowe poprzez symbole. Działaniem twórczym i projektowym staje się proces, gdzie przekaz treści niewidzialnych, metafizycznych ma być przedstawiony w sposób rzeczywisty. Tym samym architekt ma za zadanie kreację materii mistycznej i duchowego doświadczenia w równoległej czasoprzestrzeni z treścią świata rzeczywistego. Te dwie rzeczywistości przenikając się artykułują podstawę wyrażania symbolu i archetypu.

Symbole i archetypy w budowaniu treści projektu miejsca pamięci decydują o świadectwie danego miejsca przyczyniając się do utrwalenia pamięci ludzi, wydarzeń, losów, historii. Tak rozumiane kategorie symbolu i archetypu obecne w projekcie decydują o wspomnianej komunikacji hipostatycznej danej przestrzeni. W ten sposób objawia się realna struktura formy i treści architektury i krajobrazu oparta na symbolu i archetypie. Świadectwo danego miejsca pamięci poprzez kategorie symbolu i archetypu przenosi i określa rozwiązania formy i architektury w postaci czasu i przestrzeni. Dialektyka symbolu i archetypu zawarta jest w strukturze rozwiązania projektowego pozbawiając go jasno artykułowanej materii, ale odsłaniając rzeczywiste jego ekstrakty i porządki.

Ukazane kategorie symbolu i archetypu stanowią sferę doświadczenia mistycznego nieodzownie związanego z przeżywaniem odwiedzanego miejsca. Skonstruowanie kategorii archetypu i symbolu wynika z uwarunkowań świadectwa i historii danego miejsca upamiętnianego w przestrzeni krajobrazu i architektury. System archetypów i symboli wyzwala pozaempiryczną sferę rzeczywistości wskazując akt kultu jako teofaniczną wartość miejsca

pamięci w postaci przestrzeni i czasu. Archetypy i symbole w aspekcie sztuki krajobrazu, plastyki i architektury są podstawowymi kategoriami komunikacji współczesnej rzeczywistości miejsca z przekazem danej historii, jej złożoności, ale i poziomem sakralności. Ta komplementarność sztuki projektowania miejsc pamięci określa jej ikoniczny statut. Stwierdzenie to uwypukla rolę archetypu i symbolu w formowaniu materii plastycznej i architektonicznej miejsca pamięci. Implikacja tychże kategorii decyduje o jego identyfikacji i potrzebie artykulacji architektury znaczeń. Kategorie symbolu i archetypu w znaczącym stopniu utwierdzają charakter sacrum miejsca wyznaczając jednocześnie czasoprzestrzenny wymiar architektury kommemoratywnej. Działania projektowe są ściśle wplecione w wydobywanie archetypowo-symbolicznej właściwości miejsca pamięci. Proces niniejszy jest niezbędny w tworzenie kodu i genetyki przestrzeni miejsca upamiętnianego. Stan ten w dużej mierze pozbawia przestrzeń architektoniczną granic w całościowym odbiorze przestrzeni. Jej układ wzajemnie się meandruje tworząc strukturalny, skondensowany układ transcendentny. Zjawisko to zachodzi z udziałem symboli skonfigurowanych w ściśle określony, archetypowy sposób. Rola symboli i archetypów w urzeczywistnianiu formy przestrzeni jej materialności jest metodą poszukiwania tożsamości, świadectwa i przenoszenia ich w kontekst bolesnych w większości wypadków wydarzeń historycznych. Projekt miejsca pamięci poprzez swój sakralny charakter dąży w narracji do dokonania syntezy roli sacrum w uobecnieniu układu strukturalnego. Wzajemnie warunkujące się formy i zjawiska jak i powstałe zależności wpływają na pojęcie struktury. Związki i relacje pomiędzy elementami układu warunkują przynależność do struktury. Struktura jako organiczna całość umożliwia powstanie określonych współzależności wpływających wzajemnie na siebie. Reguły te czynią strukturę układem o ustalonych

granicach, ale przenikających się w sposób płynny. Istota struktury w materii architektonicznej miejsca pamięci przeradza się w symbolikę, czynnik porządkujący określa poziom archetypowy.

PODSUMOWANIE

Nasuwa się tym samym wniosek. Poziom świadectwa miejsca pamięci formułuje historię danego miejsca związanego często z martyrologicznym wydarzeniem. Jej przeniesieniem w postaci architektury jest rola symbolu i archetypu. Symbol i archetyp nadaje materii architektonicznej i krajobrazowej cech odniesienia i fundamentu. Symbol w swojej funkcji objawia rzeczywistość, którą stanowi świadectwo pamięci, czyli współtworzy sacrum przestrzeni. Historia jest punktem odniesienia w formie architektonicznego wyrażenia symbolu i archetypu. Jak opisuje to Uścińowicz odwołując się do symboliki świątyni: *archetyp pełni funkcję porządkującą. Jego waga związana jest z potrzebą scalania i wytwarzania powiązań i relacji wpływających na układ struktury danego rozwiązania projektowego*⁸ [3]. Mówimy zatem o obiekcie przestrzennym jako strukturze architektoniczno-krajobrazowej, która pozbawia granic pomiędzy wnętrzem, zewnątrz, obrazem, rzeźbą, sufitem, podłogą czyniąc przestrzeń jednością i czasoprzestrzenną. Wszelkie towarzyszące jemu zjawiska stają się komponentami zbioru wyrazu pewnego środowiska jego symbiozy i skali w bezpośredniej perspektywie percepcji człowieka. Wytwarzane zależności i relacje w tejże przestrzeni są zasadami porządkowania tegoż zbioru jako struktury stanowiąc o korelacji z rzeczywistością materialną, związaną ze sobą i zakomponowaną. Architektoniczna struktura otwartej i niematerialnej przestrzeni miejsca pamięci jest opisywana poprzez kryterium świadectwa danego wydarzenia. Powstała

struktura, której elementami i relacjami są symbole i archetypy jest wzorem formowania wszelkich przestrzeni komponowanych, architektoniczno-krajobrazowych relacji. W takim właśnie kontekście czasoprzestrzeń sacrum miejsca pamięci staje się złożoną strukturą. Sacrum architektury miejsca pamięci decyduje o strukturze czasoprzestrzennej przechowywanej w pamięci danej społeczności, naznaczonej historią. Postacie jej przejmują kanony, modele, symbole, archetypy. Metodą przenoszenia istoty świadectwa, historii jest synchronizacja sformułowanej struktury archetypowo-symbolicznej z strukturą czasoprzestrzeni. Cel ten projektując miejsca pamięci osiągnąć należy w planie i formie symbiozy architektury z krajobrazem. Ten proces odbywać się może na wiele sposobów dążąc do osiągnięcia formy z uwzględnieniem wagi i pamięćmiejsca oraz przekazywania jej kolejnym pokoleniom.

Literatura

1. Kelly J. (1988). *Początki doktryny chrześcijańskiej*. Instytut Wydawniczy PAX. Warszawa
2. Eliade M. (2009) *Traktat o historii religii*. Wydawnictwo Aletheia. Warszawa
3. Uścińowicz J. (1997) *Symbol Archetyp Struktura, hermeneutyka tradycji w architekturze Świątyni ortodoksyjnej*. Wydawnictwo Poligrafii Politechniki Białostockiej. Białystok.
4. Krajewski W. (1996) *Słownik pojęć filozoficznych*. Scholar, Warszawa.

CRITERION OF ARCHETYPE IN ARCHITECTURE AND LANDSCAPE ARCHITECTURE OF MEMORIALSITES Białystok University of Technology, Faculty of Civil and Environmental Engineering

The article presents the archetype criterion in the design theory of memorial site architecture. The paper points out methodological issues in the creation of the architectural and landscape of Commemorative space. Article highlights the role of structural and space-time in the formation of architectural and landscape of memorial site locations. Referring to the meanings of the sacred and the profane in the emotional perception of architecture was shown relationship in the process of creating a space of contemplation and mysticism.

Поступила в редакцию 14.02.2017 г.

⁸Uścińowicz J. (1997) *Symbol Archetyp Struktura, hermeneutyka tradycji w architekturze Świątyni ortodoksyjnej*. Wydawnictwo Poligrafii Politechniki Białostockiej. Białystok s.60.